

ҚАРАҚАЛПАҚ ХӘМ ИНГЛИС ТИЛЛЕРИНИҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРИ ҚУРАМЫНДА БИР ХӘМ ЕКИ САНЛЫҚ СӨЗЛЕРИНИҢ ЖУМСАЛЫҰЫ

Қалжанова Амангул Құлжановна, Байниязов Азатбай Турсынбаевич
Қарақалпақ мәмлекетлик университети оқытыўшылары

АННОТАЦИЯ

Мақолада қарақалпақ ва англис тилларининг фразеологизмлари таркибида бир ва икки сон сўзларининг ишлатилиш фарқлари очиб берилган

Калит сўзлар: Фразеологизмлар, фразеологик иборалар, тил, қарақалпақ ва англис тиллари, бир ва икки сон сўзлари

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрывается различие использования числительных "один и два" в составе фразеологизмов на каракалпакском и английском языках

Ключевые слова: Фразеологизмы, фразеологические выражения, язык, каракалпакские и русские языки, числительные слова один и два

ABSTRACT

The article deals with the usage difference of Numerals "one and two" as part of phraseological units in Karakalpak and English languages

Keywords: Phraseology, phraseological units, language, Karakalpak and English languages, Numerals "one and two".

Хәрбир халықтың тили оның өзлигин, миллийлигин өзінде жәмлеген болады. Турмысымыздың барлық салаларында әмелге асырылып атырған кең көлемли реформалардың нәтийжелилиги дәслеп руўхый дүньямыздың тиклениўи, бай тарийхый мийрасымыздың терең үйренилиўи, илим хәм тәлимниң раўажланыўы, ең әхмийетлиси, жәмийет ой-пикириниң өзгериўи хәм жоқарылаўы менен ажыралмас байланыслы. Халықтың сана-сезиминде хәрқандай сөз, сөз дизбеклери, фразеологизмлер дәўирлер даўамында пайда болады хәм әўладтан әўладқа сақланып келеди. Президентимиз Ш. Мирзиёев “Уллы тарийхта хеш нәрсе жоғалып кетпейди. Ол халықтың қанында, тарийхый ядында сақланады хәм әмелий ислеринде көринисин табады. Соның ушын да, ол күдиретли. Тарийхый мийрасты асырап абайлаў, үйрениў хәм әўладтан әўладқа жеткерип бериў мәмлекетимиз сиясатының баслы бағдарларынан бири” - деген еди [1,29].

Тил адамзат жәмийетининң ең әҳмийетли мәдений жетискенликлеринин бири. Хәр бир миллий әдебий тил қарым-қатнас жасаўда аўызеки сөйлеў хәм жазба тилден пайдаланады. Тил билимин изертлеў хәзирги дәўирде ең актуал мәселелердин бири.

Тилимизде бир неше сөзлерден қуралған сөз дизбеклери фразеологиялық сөз дизбеклери белгили орынды ийелейди. Фразеологиялық сөз дизбеклери пикирди толық, өзине тән мәнилик бояўлары менен жеткерийде айрықша хызмет атқарады. Қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында фразеологиялық сөз дизбеклери айрықша орын тутады. Фразеологизмлер бир неше сөзлердин жыйнағынан қурылғаны менен дара-дара сөзлер сыпатында қаралмайды қурамындағы барлық сөзлер жыйналып бир мәнини аңлатып келеди. Фразеологиялық сөз дизбеклери астарлы мәниде көркем образлы болып келеди хәм қурамындағы сөзлер бир-биринен ажыратып алып қаралмайды. Бундай сөз дизбеклери мәнилик жағынан да қурылысы жағынан да сөзлердин жай дизбеклеринен пүткиллей ажыралып турады. Фразеологиялық сөз дизбеклери семантикалық жақтан да, эмоционаллық-экспрессивлик өткирлиги жағынан да тилдин қаймағы, мағызы сыпатында танылыўы менен бир қатарда хәр қандай миллий тилдин өзгеше лексика-семантикалық байлығы болып та көринеди. Фразеологиялық сөз дизбеклеринде халықтың өзлиги, миллийлиги өз сәўлелениўин табады.

Хәр бир тилдин өзине тән миллий қәсийети оның фразеологиялық байлықларында анық көринеди. Хәр бир фразеологизм өзиниң образлылығы хәм терең мәнилиги менен тилдин басқа бирликлеринен өзгшеленип турады. Сонлықтан да булар хәр бир миллет тилиниң мақтанышы, бай ғәзийнеси болып табылады. Дүнья тиллерининң қайсысын алып қарасақ та оның сөзлик қурамында тек жеке сөзлер емес, ал жеке сөзлердей пүтин бир лексикалық мәнини аңлатыўшы бир неше сөзлерден қуралған сөз дизбеклери де белгили орынды ийелейди.

Лингвистикалық әдебиятларда сөзлик қурамның айрықша бир топары сыпатында көринетуғын фразеологизмлер ертеден-ақ тил илимпазларының дыққатын өзине аўдарып киятыр. Бүгинги күнде фразеология тараўы тез пәт пенен раўажланыў жолына түскен тараўлардың бирине айланды.

Әсиресе соңғы дәўирде фразеологизмлер халықтың руўхый мәдениаты, социаллық турмысы тийкарында қәлиплесиўин этнолингвистикалық, этномәдений, прагмалингвистикалық, социалингвистикалық аспектлерде изертленип атыр.

Соның менен бирге фразеологиялық байлықлар туўысқан хәм туўысқан емес тиллер арасында салыстырмалы бағдарда үйрениў арқалы хәр бир тилдеги

фразеологизмлардин өзине тән өзгешеликтери менен бирге сәйкесликтери анықланбақта [2].

Фразеологизмлардин пайда болууындағы гейпара жағдайлар дыққатқа миясар. Мәселен, олардың жеке компонентлеринин дәреуи хәм пүтин бир сөз дизбегине жәмлесийүинде айрықшалықлар бар. Белгили қазақ илимпазы С.К. Кеңесбаев өз мийнетинде фразеологиялық сөз дизбеклеринин компоненттери обектив турмыстың хәр қандай кубылыслары менен тиккелей байланыслы түрде дәрейтуғынлығын, фразеологиялық сөз дизбеклерине дус келген сөзлер алына бермейтуғынлығы, адамның дене мүшелерине, хайуанат атамаларына, санлық сөзлер дәрегинде дәреген турақлы сөз дизбектери әдеуир муғдарда ушырасатуғынын көрсетеди [3,240]. Фразеологизмлардин тилде қәлиплесийүинде сезилетуғын бул сыпатлар барлық тилдедин фразеологизмлеринен көрийүимизге болады.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлардин курамында да айрым сөзлер семантикалық жақтан айрықша көзге түсип, фразеологизмлардин тирек сөзи ретинде хызмет етеди. Мәселен: тил, жүрек, көз, ат, ийт, бир, еки, жети, жүз, ақ, қара хәм т.б. сөзлер тирек сөзлер ретинде фразеологизм курамында жийи ушырасады. Бул жөнинде профессор Е. Бердимуратов «Қарақалпақ тилинде сөз дизбеклеринин көпшилик топары адамзат турмысында белгили бир әхмийетке ийе болып келген предметлер менен кубылыслар дәгерегинде пайда болғанлығын көремиз» деген пикирди айтады [4,136].

Ҳақыйқатында да фразеологизмлардин көпшилиги адамзат турмысында белгили бир әхмийетке ийе болып келген ең жақын затлар менен кубылыслар дәгерегинде пайда болған. Усы ең жақын затлар менен кубылыслардың атамалары фразеологиялық сөз дизбеклеринин пайда болууына, жасалууына тийкар болады. Бундай сөзлер фразеологизм курамындағы басқа сөзлерден семантикалық жақтан айрықшаланып турады.

Қарақалпақ тилинин фразеологиялық сөз дизбеклеринин айырым топарлары санлық сөзлер менен қолланылады. Бул сөзлердин тирек хызметинде келиуи халқымыздың әйемги дәуирдеги сана сезими, үрп-әдети менен байланыслы. Қарақалпақ тил билиминде А.Бекбергенов «Фразеологиялық сөз дизбеклеринде санлықлар» атлы илимий мақаласында фразеологиялық сөз дизбеклериндеги санлықлар сан мәнисинен узақласып, қасындағы басқа сөзлер менен бирге пүтин лексика-грамматикалық бирликти билдиретуғынлығын айтады. Мысалы: жети өлшеп бир кесийү; еки ушлы, бир сөзли; бир адым жерде; жүзден жүйрик, мыңнан тулпар хәм т.б. [5,71].

Қарақалпақ тилинин фразеологиялық материалларын қарастырғанымызда санлықлар менен келген фразеологизмлардин түрлерин көплеп ушыратамыз. Биз

бул мақаламызда қарақалпақ хәм инглиз тиллеринде бир хәм еки санлықлары менен келген фразеологизмлердеги лексика-семантикалық сәйкесликлерди, өзгешеликлерди қарастырыўды мақул көрдик.

Хәзирги қарақалпақ хәм инглиз тиллериниң фразеологиялық материалларын қарастырғанымызда олардың ишинде, әсиресе, бир хәм еки санлығы менен келген түрлери көбирек ушырасатуғынлығы белгили болды. Мәселен, қарақалпақ тилинде бир пул болыў, бир заматта, бир сөзли, бир аўыздан, бир гелле көриў, бири еки болмаў, еки көзи төрт болыў, еки туўып бир қалғаны, бир жағадан бас, бир жеңнен қол шығарыў т.б.

One side of the coin - тенгениң бир тәрәпи;

With one voice (with one accord) - бир аўыздан;

In at one ear and out at the other- бир қулағынан кирип, екинши қулағынан шығыў.

Between two fires (be in the middle) - еки оттың арасында;

Run after two hares (catch two hares) - еки кемениң басын услаў;

Kill two birds with one stone - бир оқ пенен еки қоянды атыў.

Қарақалпақ тилинде еки жүзли деген фразеологизм адамның унамсыз сыпатын аңлатады, яғный хәр қыйлы жағдайларда өзгерип кете беретугын, сөзинде турмайтуғын адамларға айтылады. Усы фразеологизм мәнисин инглиз тилинде two faced - түринде айтылады. Бул фразеологизмниң курамында да еки санлығы қатнаскан. Усындай сәйкесликлерди төмендеги фразеологизмлерде де ушыратамыз бир дегеннен - at once // at one go.

Берилген мақаламызда инглиз хәм қарақалпақ тилинде уқсас болған “бир хәм еки” санлығы менен келген фразеологизмлерге мысал келтирип оларды талықлап бермекшимиз. Мысалы: at one sitting (at one go) – бир дегеннен.

Бул фразеологизмлер инглиз хәм қарақалпақ тилинде бирдей мәниске ийе болып және усы “бир хәм еки “ санын инглиз тилинде де сақлап қалады.

Бирақ айтып өтиў керек, көпшилик жағдайларда инглиз тилинде “бир хәм еки” санлықлары түсип қалады, деген менен олардың тийкарғы мәниси сақланып, бирдей мәниге ийе болады.

Мысалы:

Еки жүзли - a wolf in sheep's clothing- (инглиз тилинде қасқырдың кийиминдеги қой, яғный сыртынан қойдай жуўас болып көрингени менен өзи қасқырдай аш. Бул қарақалпақ тилинде еки жүзли дегенди аңлатып тур.

Езиўи еки қулағына жетиў - from ear to ear, инглиз тилинде “еки саны” түсип қалған, бирақ бирдей мәнини аңлатып турыпты. Буннан тысқары инглиз тилинде басқа да вариантлары ушырасады:

Show one's back teeth- бул жерде “езиўи-бети” сөзи “teeth - тислери” деген сөзге өзгерсе де, мәниси сақланып, сол күлиў деген мәнини береді.

Жуўмақлап айтқанда, курамында санлықлар менен қолланылған фразеологиялық сөз дизбеклери өзлериниң қолланылыў өзгешеликлерине, санлықлардың фразеологизмлерде қолланылыў уқышлылығына, мәнилерине, атқаратуғын хызмети, гейпара лексика-грамматикалық ҳәм семантикалық айрықшалықларға ийе. Дүзилиси бойынша турақлы сыпатқа ийе бул тил бирликлери тилде көркемчилиги жағынан, экспрессивлик-эмоционаллық бояўлары менен, мәнилик жақтан өткирлиги менен тилдиң басқа бирликлеринен айрықшаланып турады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР: (REFERENCES)

1. Мирзиёев Ш. М. Миллий тараққиёт йулимизни қатъият билан давом эттириб янги босқичқа кутарамиз. (1-жилд) -Тошкент, Узбекистон, 2017. -Б. 29.
2. Усманова Ш.Р. Узбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. Филол.фанлари номзоди...дисс.автореф.-Тошкент: 1998;
3. Кеңесбаев С.К. Казак тил білімі туралы зерттеулер.-Алматы, 1987. 240-250 б.
4. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994, 136-137 б.
5. Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбелериндеги санлықлар. «Вестник КК ФАН УзССР», 1968, N3, 71-77-бетлер
6. Кунин Александр Владимирович Англо-Русский фразеологический словарь Энциклопедия -1967.